

Ђорђе Н. ЂЕКИЋ*
Филозофски факултет Ниш

Драјана М. МИЛИЋ**
Филозофски факултет Ниш

МОТИВ ЈЕДНОГЛАВОГ И ДВОГЛАВОГ ОРЛА У РАШКОЈ У XIII ВЕКУ

Айсиракиј. Рад проучава настанак и распрострањеност мотива једноглавог и двоглавог орла у Рашкој у црквеној уметности, на предметима материјалне културе и њихов помен у писаним изворима у XIII веку. Појава орла као мотива објашњава се византинизацијом српске културе, која је интензивирана у време владавине великог жупана Стефана Немање, а настављена у периоду његових наследника. Мотив једноглавог орла најраније је забележен у XI веку у цркви Светог Томе у Кутима. Мотив двоглавог орла најпре се јавља као коласта аздија, крајем XII века у цркви Светих апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу. У првој половини XIII века мотив орла среће се најчешће на фрескама, на одежди приказаних личности и у склопу декорације зида. У другој половини XIII века се овај мотив ретко користи што се објашњава слабљењем византијског, а јачањем западног културног утицаја на Рашку. Орао се среће и у књижевности, као мотив преузет из хришћанске традиције.

Кључне речи: једноглави орлови, двоглави орлови, коласта аздија, Рашка, XIII век.

Мотив орла, чије се порекло не може утврдити, заступљен је од најраније историје. У древним цивилизацијама представљао је соларни симбол свих божанстава неба и духовни принцип. Сматран је симболом владара, победе духа и интелекта над материјалним и физичким, а поистовећиван је и са самим Сунцем. Двоглави орлови су били атрибут богова близанаца, мада понекад представљају и свезнање и двогубу моћ (Кирер 1986: 119–120).¹

У хришћанској традицији, у оквиру које се јавља као мотив код Срба, орао је симбол васкрсења. За разлику од других птица, сматра се да обнавља своје перје и младост тако што лети према Сунцу, а затим урања у воду. То сведочи Псалом 102, стих 5 у коме стоји да они који се уздају у Бога обнављају своју снагу, а крила им расту као орловима.² Орао се сматра и симболом Христа, а у ширем смислу

* ванредни професор, djekicdj@ptt.rs.

** докторанд историје, milicdragana1993@gmail.com.

1 О распрострањености и симболици једноглавих и двоглавих орлова у претхришћанским и хришћанским цивилизацијама видети: Solovjev 1935: 119–164; Соловјев 1957: 116–130.

2 Књига пророка Исаије, гл. 40, стих 31.

праведника, односно хришћанске врлине попут вере, срчаности и великодушности. Такође, симбол је Светог јеванђелисте Јована. Поред позитивног, може се приказати и у негативном контексту када симболише грех охолости и земаљског властољубља и представља једну од четири животиње апокалипсе (Badurina 1979: 440–441).

Тирило и Методије, просветитељи и творци словенске азбуке, у поетским текстовима њима посвећеним, често се називају орловима (Првовенчани 1988: 160).

Најранији помен орла код Срба временски се везује за дукљанског кнеза Владимира, односно Светог краља Јована Владимира. На житијној икони из 1737. године, а потом и у *Житију Светиој Јована Владимира* из 1802. године јавља се мотив једноглавог орла који на својим леђима носи крст (raki; 1802: 30). Његовим полагањем на земљу, орао је означио место на коме ће светитељ подићи цркву задужбину (Ђекић 2015: 69). Како *Летопис њоја Дукљанина*, који доноси најстарији текст *Житија*, не садржи поменути догађај, овај помен орла као симбола код Срба стога се узима у обзир с извесном резервом (rakič 1802: 30; Кунчер 2009: 125–135).

Мотив орла је у српску средину доспео заједно са културним утицајем Византије. Наиме, Византија је од Рима наследила мотив једноглавог орла као симбол власти и војне моћи. У првим вековима постојања Византијског царства, до времена цара Ираклија (610–641), једноглави орао повремено се јавља као мотив на новцу, али након тога губи ову симболичну функцију (Solovjev 1935: 129). Јавиће се опет на новцу солунског цара Јована Комнина Дуке (1237–1242) и на трапезунтским кованицама које се датију у време цара Алексија IV (1417–1446). До VI века коришћен је и као инсигнија у војсци (Одак 2015: 237). Мотив једноглавог орла се могао наћи на надгробним плочама царева и истакнутих личности у XI и XII веку. Након овога, њиме су украшавани јастуци (супедиони) испод ногу царева Теодора Ласкариса, Михаила VIII и Андроника II Палеолога (Solovjev 1935: 130).

Постојање двоглавог орла као мотива на тканинама, средином X века први бележи цар Константин VII Порфирогенит у *Спису о церемонијама*. Према његовим записима, зеленим и ружичастим двоглавим орловима, уз бикове и беле лавове, били су украшени царски трон, одежде царских достојанственика и истакнутих генерала (Solovjev 1935: 132; Соловјев 1957: 128).³

У доба владавине династије Комнина двоглави орао представља симбол преваласти царства над истоком и западом. Анонимни византијски писац је, описујући двоглаве орлове на бисерима украшеној црвеној обући цара Манојла I Комнина (1118–1180), указао да они симболишу цареву чистоту попут бисера и његове високе домете као орла (Одак 2015: 238). Иако писац изричито не наводи двоглавог орла као симбол цара, упућује на његово значење као симбола. *Тракийај о службама* Псеудо–Кодина из XIV века бележи да су двоглави орлови симбол деспота, севастократора и кесара. Као видна обележја својих високих титула, они су, између осталог, на својој обући, седлу и покривачу за коња имали извезене златне или црвене орлове (Ферјанчић 1968: 144).

3 Двоглави орлови су иначе временом постали чест мотив на византијским тканинама. Из ње су извожене тканине са зооморфним мотивима, на Западу познате као *de opere Romaniae*, да би оне са мотивом двоглавих орлова биле препознате под именом *aquilae cum duobus capitibus* (Solovjev 1935: 133; Ковачевић 1953: 195–196).

У српској средњовековној држави се као мотив најпре јавља једноглави, а потом и двоглави орао. Једноглави орао је временом изгубио на значају, док је двоглави постао један од најчешћих мотива који је прерастао у хералдички елемент почетком XV века (Ђекић 2015: 76–77). Међутим, у Рашкој у XIII веку орао, једноглави и двоглави, представља мотив са одређеним симболичним значењем који се најчешће приказује у склопу фрескописа, али га је могуће пронаћи и на другим местима.

Најстарији приказ једноглавог орла код Срба сачуван је на парпетној плочи (преградна плоча каменог иконостаса) из XI века у цркви Светог Томе у Кутима поред Херцег Новог. Осим тога, једноглави орлови су представљени на рељефу у pročелу цркве Светог Михаила у Котору насталом крајем XI или почетком XII века (Ђирковић 1981: 244). Из XII века потиче чаша пронађена у цркви Светог Ахилија у Ариљу са представом једноглавог орла који у канцама држи рибу (Ђурић, Бабић Ђорђевић 1997: 33–34; Чанак Медић 2002: 80–81).

Први приказ двоглавог орла код Срба налази се на ктиторској композицији хумског кнеза Мирослава, брата великог жупана Стефана Немање, у цркви Светих апостола Петра и Павла у Бијелом Пољу и потиче из друге половине XII века. Кнез Мирослав је представљен у широком црвеном огртачу са златном бордуром и драгим камењем, који је орнаментисан златним двоглавим орловима, између чијих глава се налази трolist, а уоквирени су златним круговима – коластим аздијама.⁴ Појам коласта аздија (гр. *hasdion*, српскосл. *хазден*) иначе означава одежду декорисану круговима (колима) у које су уписани (везени, осликани) различити мотиви, па и мотив двоглавог орла (Ковачевић 1953: 29, 195–196; Радојчић 1996: 85). Приказ двоглавих орлова на кнежевој одећи има своје симболично тумачење у византијској традицији (Сл. 1). Сматра се да једна глава представља цара, друга патријарха, а трolist између глава Свето Тројство, односно цара и патријарха на литургији у цркви.

Утицај Византије у Рашкој у другој половини XII века знатно је порастао. У то време на српском престоу се налази велики жупан Стефан Немања, који, и поред повремених сукоба, покушава да одржи добре односе и да се угледа на свог моћног суседа. С друге стране, Византија и касније њене државе наследнице, промениле су политику према српској држави. Тако су Византија и Епирска деспотовина настојале да преко брака између Стефана и Евдокије, а касније и Радослава и Ане, Рашку јаче привезу за себе (Ђирковић 1981: 305–308; Зарковић 2010: 64–65).

Камена пластика Богородичине цркве у Студеници, чија се израда датује у сам крај XII века, садржи неколико мотива једноглавог орла. Задужбина великог жупана Стефана Немање грађена је у периоду између 1186. и 1196. године, а фрескописана у периоду када је Свети Сава био игуман манастира, између 1206/7. и 1209. године (Чанак Медић – Тодић 2015: 11–12). За обраду фасаде били су задужени мајстори са југа Апенинског полуострва, из регије Апулије. Да су поједини мајстори могли потицати и из Котора долази се поређењем трифора Богородичине цркве и катедрале Светог Трифуна у Котору, које имају заједничке карактеристике

4 Фреска је данас доста оштећена, али се на основу цртежа Александра Дерока из 1933. године могу препознати двоглави орлови на одежди кнеза Мирослава (Solovjev 1935: 138; Ковачевић 1953: 28–30, 195; Миловановић 2013: 186).

(Петровић 1986: 66–69; Чанак Медић, Тодић 2015: 65). Мотив једноглавог орла налази се у склопу скулптуралне декорације западног портала, источне олтарске трифоре и окна прозора наоса цркве (Ђекић, Шаптовић 2020: 62–64).

У XIII веку мотив једноглавог и двоглавог орла у Рашкој присутнији је у односу на претходни период. Најстарије сачуване представе једног и другог типа из XIII века изведене су у Радослављевој припрати Богородичине цркве. Спољашња припрата Богородичине цркве, саграђена је 30–их година XIII века, најкасније до 1234. године, а затим осликана. Једноглави орлови, сачувани међу затрпаним фрагментима фресака који су пронађени током конзерваторско–рестаураторских радова 50–их година XX века, красили су зидове припрате (Ненадовић 1957: 79–80, 84; Ђурић 1988: 125–126). Пронађена су два медаљона са овим мотивом, али их је сигурно било више. Налазили су се на орнаменталном соклу на коме је подражавана мермерна оплата или текстил. Орлови су насликани тамноцрвеном бојом, раширених крила, главом окренутом у десно, повијеног, благо отвореног кљуна и широког репа (Сл. 2). Мотив орла налази се унутар двоструких кругова између којих су кружићи или палмете (Ђурић 1988: 129–130).

У јужном параклису Радослављеве припрате посвећеном Светом Симеону, мотив двоглавог орла налази се на јужном зиду у оквиру ктиторске композиције на којој су приказани Свети Симеон, Стефан Првовенчани као монах Симон, краљ Радослав и краљица Ана (Радојчић 1996: 16). Двоглави орлови, као златне коласте аздије, налазе се на црвеним хламидама (паштевима) које носе краљ Радослав и краљица Ана (Сл. 3 и Сл. 4) (Ковачевић 1953: 30–31; Миловановић 2013: 165).

Мотива орла нема на одорама Светог Симеона и Стефана Првовенчаног јер су приказани као монаси. Дакле, мотив двоглавог орла јавља се само на одежди владара и његове супруге чији је отац епирски деспот Теодор I Анђео (1215–1230), који је имао претензију да обнови Византију. У складу са пореклом, прихватаљиво је да се на пашту краљице Ане налази мотив двоглавог орла. Краљ Радослав је као њен супруг и зет епирског деспота такође имао право на то. С друге стране, не треба пренебрегнути чињеницу да је његова мајка византијска принцеза Евдокија, што је разлог његовог везивања за византијски свет (Ђирковић 1981: 308; Зарковић 2010: 64).

Појава двоглавих орлова у време када нема јединственог Византијског царства сведочи о јаком културолошком утицају који није могао бити прекинут ни крсташким освајањем. Мотивом двоглавог орла била је украшена и одежа Балдуина Фландријског приликом његовог крунисања за латинског цара 1204. године, а двоглавог орла као хералдичко знамење користиле су и његове кћерке (Одак 2015: 241). На Балкану је византијску традицију наставила да чува Епирска деспотовина, која је очувала и углед моћног царства, толико да је склапање бракова са њеним принцезама имало изузетан политички значај (Зарковић 2010: 65).

Потребно је указати на сличност између двоглавих орлова на одеждама краља Радослава и краљице Ане и кнеза Мирослава. Они су приказани на сличан начин: насликани су златном бојом на црвеној подлози, а разликују се у стилизацији. Ипак, по форми су веома слични; две главе стоје на истом врату на коме је проширење у виду прстена. Оваква форма двоглавог орла има оријентално порекло и личи на

сараценске *џрдове*, које су користиле муслиманске државе на Блиском истоку (Соловјев 1957: 122; Стојановић 1977: 294–295). Међутим, поставља се питање како је хумски кнез Мирослав, који је био брат великог жупана и управник једног дела државе, могао да буде представљен са симболом византијског царства. Сматрамо да је то доказ двоструког византијског утицаја; процес византинизације, с једне и покушај да се угледа сопствене власти уздигне у односу на друге државе, с друге стране.

Краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав представљени су на источном зиду куле Спасове цркве у манастиру Жичи. Вишеспратна кула и спољашња пришпратна са катихуменом на спирату дозидане су и осликане 20–их година XIII века, најкасније до 1228. Године (Ђурић, Бабић Ђорђевић 1997: 126, 128; Чанак Медић и др. 2014: 122, 132–134). На источном зиду куле, до врата која воде у пришпрату, приказани су краљ Стефан Првовенчани, са десне стране и његов најстарији син и наследник Радослав, са леве стране (Сл. 5 и Сл. 6). Они су огрнути црвеним хламидама које су украшене златним двоглавим орловима уписаним у златне кругове (Сл. 7), чији међупростор попуњавају бисери (Ковачевић 1953: 39; Стојановић 1977: 295; Радојчић 1996: 34–35; Војводић 2012: 323–325).

Живопис жичке куле обновљен је за време краља Милутина, између 1309. и 1316. године (Чанак Медић и др. 2014: 92–94). На основу остатака постојећег живописа, при обнови, мајстори су вероватно поновили изглед портрета првих ктитора који су данас сачувани. При томе, могу се приметити и елементи промене: одлике владарских инсигнија и начин одевања из доба обнове (Војводић 2012: 328). Ипак, примећује се сличност са фрескама у Студеници: двоглави орлови су златне боје у круговима и налазе се преко целог плашта, а разлике у њиховој стилизацији су незнатне.

У Жичи, поред златних, налазе се и црвени двоглави орлови чија се израда даује у време првобитног живописања цркве у XIII веку. Свети Ђорђе, који је представљен на јужном зиду јужног параклиса, огрнут је белом хламидом на којој су црвени двоглави орлови у црвеним круговима (Сл. 8) (Стојановић 1977: 295; Миловановић 2013: 190, 193; Чанак Медић и др. 2014: 296). Орлови имају по пет пера на репу и по један прстен на врату и репу.

У горњој зони западног зида жичке куле, насликана је представа Христове поуге апостолима *Ако не будеште као ово деште*. На луку изнад ове фреске, покривеном орнаменталним тракама беле боје, смењују се у правилним размацима зелене куле са по три степеника са обе стране, зелени крстови и црвени кругови у средини (Сл. 9) (Чанак Медић и др. 2014: 338, 340). Унутар сваког круга наизменично, смењује се мотив црвеног крста и црвеног двоглавог орла (Ђурић 2000: 125). Орлови су приказани са полуотвореним кљуновима, дугим повијеним реповима са по три пера и прстеном на врату и репу. Ово је јединствени пример представљања двоглавих орлова и крстова на истој декоративној траци. Њихово заједничко приказивање, као симбола краљевства и свештенства, уз програм живописа целокупног портлика, указује на идеју заједништва световне и духовне власти, њен континуитет и легитимитет (Ђурић 2000: 124, 126–127, 138–139).

Из наведених примера можемо приметити да се у Жичи осим златних, појављују и црвени двоглави орлови и то када се налазе на одеждама светитеља или као

елемент декорације. Двоглави орлови су се могли наћи на одеждама светитеља, обично мученика аристократског порекла (Ђурић 2000: 127). Кругови у које су ушисани су црвене боје, док је позадина бела. У византијској цивилизацији црвена боја је сматрана извором царске власти, божанског порекла и достојанства, а целивање руба пурпурне – црвене царске хаљине представља неговање царевог култа. За време церемонијала, цар је стајао на пурпурним дисковима. Царска деца су се рађала у пурпурној соби. Пурпур, односно црвену боју, црква је временом је прихватила као симбол свештеног, светог и божанственог. Зато се она често јавља у фреско сликарству (Војводић 2006–2007: 142–143).

У Жичи су се, осим на фрескопису, двоглави орлови налазили и на полијелеју. Од полијелеја из XIII века сачуван је само један медаљон са представом двоглавог орла који се налази у Народном музеју у Београду. Овај медаљон се вероватно налазио на хоросу који је обично орнаментисан преплетеним мотивима биљака, птица, животиња и геометријских облика (Чанак Медић и др. 2014: 174–175). Ово није једина представа двоглавих орлова на полијелеју. Срећемо је и у XIV веку у Марковом манастиру код Скопља и у Дечанима (Соловјев 1957: 138–139).

Златни двоглави орлови у коластим аздијама сачувани су и у цркви Христовог Вазнесења у Милешеви. Део су декорације на одеждама чланова владарске породице који су насликани на северном зиду припрате. Ова композиција је настала између 1222. и 1228. године (Петковић 1987: 2–4, 7). Двоглави орлови се налазе на црвеним хламидама Владислава, који је представљен као принц и ктитор, његовог брата и наследника престола Радослава и краља Стефана Првовенчаног (Ковачевић 1953: 30–31; Петковић 1987: 5; Ђурић 1992: 18). Двоглави орлови су златни, са златним концентричним круговима око њих. Боја ове фреске је избледела, али је могуће уочити мотиве двоглавих орлова (Сл. 10 и Сл. 11). Поред лика Стефана Првовенчаног на поменутој фресци забележена је његова титула севастократора (Ферјанчић 1968: 168–170). Како је већ наведено, двоглави орао представља симбол на одећи севастократора, те овај мотив стоји у вези са поменутом титулом.

На јужном зиду западног травеја наоса налази се ктиторска композиција. Она је насликана нешто раније у односу на породичну композицију у припрати. Уочљиво је да је одело ктитора Владислава по стилу попут оног насликаног у припрати (Ђурић 1992: 15–16, 18). На његовој црвеној хламиди налазе се златни концентрични кругови. Пошто је боја избледела, не могу се утврдити орнаменти унутар кругова (Радојчић 1996: 18–19). Ипак, када се упореди одело са представом одела из припрате, делује оправдано претпоставити да су златни двоглави орлови били насликани унутар златних кругова на Владислављевој хламиди.

Након Милешеви, у XIII веку више нема приказа мотива двоглавог орла на фрескама. Као мотив на тканини јавља се једино једноглави орао у кругу начињеном од бисера на фрескопису у цркви Успења Пресвете Богородице у Морачи. Изградња цркве завршена је 1251/1252. године, док је живописање почело након тога, можда 60–их година XIII века (Петковић 1986: 9, 23–24). На јужном зиду западног травеја наоса налази се ктиторска композиција у којој је представљен ктитор, кнез Стефан Вукановић кога Богородица приводи Христосу. Данашња фреска потиче из времена обнове манастира у XVI веку, али је на основу аналогije са

ктиторским композицијама у немањићким задужбинама рашког стила установљено да је поновно осликавање изведено на основу њеног првобитног изгледа (Петковић 1986: 42–43, 45; Војводић 2006: 73–74). Преко целе хламиде, којом је ктитор огрнут, налазе се златни једноглави орлови у бисерним круговима (Сл. 12). Орлови су приказани у мањем формату и бројнији су у односу на горепоменуте мотиве двоглавог орла у Студеници, Милешеви и Жичи. По стилском приказу су слични, а разлика је само у броју глава.

На основу изнетих примера може се закључити да се у Рашкој у XIII веку златни двоглави орлови у златним круговима, некада опточени бисерима, јављају искључиво на првеним хламидама владара и чланова њихове најуже породице. То значи да су српски краљеви у првој половини XIII века носили одећу са мотивом двоглавог орла. Једина особа која није била краљ, а представљена је са овим мотивом, била је краљица Ана. Да је овај мотив сматран симболом владара и световне власти, сведочи чињеница да двоглави орлови нису сликани на одеждама Немањића који су представљени као монаси. Поред тога, једноглави орлови у бисерним круговима налазе се на хламиди кнеза Стефана који је задужбину подигао у време владавине свог брата од стрица, краља Уроша I (1243–1276). Како кнез Стефан није био владар, није могао носити одело са владарским мотивом. Ипак, оно подсећа на одевање Немањића владара. Међутим, у време када је он представљен, дошло је до промене у одевању Немањића владара о чему сведочи фрескопис, настао у другој половини XIII века.

Овај период се поклапа са владавином краља Уроша I. Мотив двоглавог орла се више не среће на оделу владара и чланова његове породице у другој половини XIII века. То се може објаснити слабљењем византијског, а јачањем западног утицаја у Србији. Употреба мотива двоглавог орла поново је почела након женидбе краља Миаутина са византијском принцезом Симонидом и настављена је кроз читав XIV век. Византијски утицај је овим браком обновљен, што доказује да је појава мотива орла у Рашкој уско повезана са византијским светом.

Промена у начину одевања српских владара представља још један разлог зашто нема мотива орла на фрескама у другој половини XIII века. Наиме, у манастиру Сопоћани, задужбини краља Уроша I, уочљива је подударност са ношњом и инсигнијама византијског цара (Радојчић 1996: 82). Од тога доба, Немањићи владари су приказивани у ношњи достојној византијског цара, а њихове дотадашње инсигније и одора постају обележје нижих достојанстава. То објашњава изглед одежде кнеза Стефана у Морачи (Војводић 2006: 74). Ипак, то је усамљени пример и мотива орла нема на оделу ниједне друге личности, што значи да је западни утицај био пресудан.

Фреске представљају добар извор за истраживање изгледа тканина које су коришћене за израду одеће у српској средњовековној држави јер су сликари били инспирисани савременим начином декорације (Стојановић 1977: 290, 296). Начин сликања орнамената на одеждама представљених личности умногоме помаже да се одреди како су ти мотиви настали; да ли су уткани, отиснути или везени. У средњовековну Србију је квалитетнија и луксузнија тканина увожена углавном из Византије, па отуда потиче и начин њиховог декорисања који је сачуван на

фрескопису (Ковачевић 1953: 188–201). На тканинама византијског порекла мотив двоглавог орла је накнадно извезен.

Вез са позлаћеним концем на црвеној тканини доприноси раскошном изгледу одеће. Тканине на српским фрескама из XIII века, на којима се налази мотив орла најчешће су црвене боје, док су поменути орнаменти златни. Тканина црвене боје која се користила за израду владареве одеће, позната је из извора као багдџиница или црљбљиница (Теодосије 1988: 206; Стојановић 1977: 285). Мотив орла на тканини се обично комбинује са геометријским или биљним орнаментима. Осим тога, бисерима је одело добијало још раскошнији изглед (Стојановић 1977: 295). Сва је прилика да је на овај начин била израђена ношња Немањина.

Осим за израду одеће, тканине су коришћене и за декорацију црквеног ентеријера. О томе сведоче писани извори, али и фреске. У најнижој зони зидова обично су сликане орнаментисане драперије, које представљају ликовни приказ завеса и других тканина којима је црква била декорисана (Стојановић 1977: 290). Део орнаментисане драперије на којој се налази једноглави орао сачуван је у Студеници.

Мотив орла можемо наћи и у сачуваним рукописним књигама. Најстарији приказ мотива орла део је минијатурног сликарства Мирославјевог јеванђеља, које је настало у другој половини XII века. У сплету иницијала са фантастичним и реалним бићима и биљкама насликани су и једноглави орлови (Максимовић 1983: 19, 87–88; Ракић 2016а: 236). Минијатурни украс је саставни део и рукописа насталих у XIII веку, а заступљен је у виду иницијала, заставица и фигура. Стилизација украса је разноврсна, а поред осталих, јавља се и мотив једноглавог орла. Из прве четвртине XIII века потиче *Београдски њаримејник* у коме се као мотив на заставици налази бели једноглави орао са главом окренутом у десно, унутар плавог медаљона који је оивичен белом бордуrom (Сл. 13). Мотив орла је у средишњем, а у бочним медаљонима се налазе четвороножне животиње (Максимовић 1983: 91–92; Ракић 2016б: 240–244). На Иловичком препису Законоправила Св. Саве, из 1262. године, на корицама се кружно распоређено налазе шест двоглавих орлова, а у средини седми (Петровић 1991).

Мотив орла у XIII веку забележен је и на печату хумског кнеза Андрије, сина кнеза Мирослава којим је оверена повеља издата Дубровнику 1247–1249 године. Печат је доста оштећен, али се на њему може уочити орао раширених крила и троугластог репа (Сл. 14). Врат и глава орла окренута у леву страну се само назире. Десна страна отиска печата је уништена и не може се утврдити да ли је орао имао једну или две главе. На основу представе кнеза Мирослава и због чињенице да је Андрија његов син, изводи се претпоставка да је овде у питању мотив двоглавог орла (Ивић 1910: 23; Соловјев 1957: 131).

Мотив орла јавља се и у житијима. Први пут у делу Стефана Првовенчаног *Житије Свѣтог Симеона*. Док је његов отац гледао подизање Студенице, Стефан је уочио да се Немањин ум дизао у небеса као небојарни орао (подвукао Ђ. Ђ.). При том је он, држан на земљи „везан узама железним, па се истргао и у висину узлетео да дође до онога бесмртога и светога источника и да види хлад божанственог града вишњег Јерусалима, чији, уистину, постаде прави грађанин“

(Првовенчани 1988: 75). Ова слика Стефанова, занимљива је зато што изричито наводи да је то његово лично виђење оца Стефана Немање – Св. Симеона. Пореди Немању са орлом, царем међу птицама, који живи у небеским висинама и у стању је да досегне вишњи Јерусалим тј. рај, при томе, кида ланце који га везују за земаљско. Тиме он поручује да је коначна судбина Немањина већ одређена – живот у Небеском Јерусалиму, односно у рају, предсказујући и Немањино светитељство. Мотив орла има и политичко – идеолошку симболику, владарска апотеоза иконографски је увек везана за орлов лет (Првовенчани 1988: 75, 160; Епископ Атанасије 2012: 133).⁵

Орао се спомиње и у Теодосијевом делу *Житије Св. Симеона*.⁶ Теодосије цитира Књигу пророка Авдије, у којој се орао наводи као симбол некога ко живи на висинама и на њима има гнездо своје. Али Бог га опомиње да ће и са те висине можда бити свгнут (Теодосије 1988: 179).⁷ Други пут он наводи *орлове златоокрле*, односно златне орлове. Није могуће рећи да ли се под овим појмом подразумевају једноглави или двоглави орлови. Тако Теодосије назива синове Стефана Првовенчаног које је он послао да дочекају стрица Саву, који долази из Никеје, преко Свете Горе и Солуна, као архиепископ, доносећи при том и аутокефалност (Теодосије 1988: 204).

На крају можемо да приметимо да су орлови као мотив дошли из Византије и хришћанске традиције. У Византији су они знак владарског достојанства али се њен утицај може приметити и у представљању светитеља. Хришћански утицај се више огледа у књижевности јер се орао сматра једним од симбола Христоса, васкрсења, јеванђелисте Јована, четири јеванђелисте и сл. (Badurina 1979: 440 – 441). Док се за време краља Уроша I и његових наследника двоглави орлови као владарски симбол губи и нестаје, он се као хришћански симбол одржава до краја XIII века.

ИЗВОРИ

РАКНИ 1802: ВИКЕНТИН РАКНИ. ПОСЛЕДОВАНИЕ С(ВЕ)ТАГО ВЕЛКОМЪЧЕНИКА ЧЕДОТВОРЦА ИОНА ВЛАДИМІРА ЦАРЯ СЕРВСКАГО; ПРЕВЕДЕНО СЪ ГРЕЧЕСКАГО НА СЛАВЕНСКІИ НАСТОДАНІИЕИ НЪХЪ ПРЕПОДОВІА ЛВКИ И ПАРДЕНІА ПЕРМОНХОВЪХЪ И ПРОИГЪДЕНОВЪХЪ, С(ВЕ)ТЪА СЕРВСКІА И Ц(А)РСКІА ЛАВРН ХИЛЕНДАРА ВО С(ВЕ)ТОН ГОРЪ АФОНСКОИ СВЦІА. И ѿ ПОРГЪШНОСТЕН ИСПРАВЛЕНА ОУ С(ВЕ)ТАГО СПРВІДОНА ВЪ ТРЕСѢ. ВЪ ВЕНЕЦИН.

Епископ Атанасије 2012: Епископ Атанасије Јевтић (прев). *Псалтир са девет библијских њесама*, Врњачка Бања: Братство св. Симеона Мироточивога; Грачаница: Манастир Грачаница; Света Гора Атонска: Манастир Хиландар; Цетиње: Манастир Цетињски; Требиње: Манастир Тврдош.

Кучнер 2009: Драгана Кучнер (прев). *Gesta regum Sclavorum*. Ур. Тибор Живковић. Извори за српску историју. Књ. 7. Латински извори. Књ. 1. Београд: Историјски институт; Никшић: Манастир Острог.

Ивић 1910: Алекса Ивић. *Стари српски њечайи и њрбови*. Нови Сад: Матица српска.

Петровић 1991: Миодраг Петровић (прир). *Законојравило или Номоканон Свейіоіа Саве. Иловички ѡрејис 1262. іодине*. Горњи Милановац: Дечије новине.

5 Књига пророка Исаије, гл. 40, стих 31.

6 О хронологији настанка Теодосијевих дела видети: Шпадијер 2010: 3–16.

7 Књига пророка Андрије гл. 1, стих 3–4.

- Светио писмо 2014: *Светио писмо Сшарої и Нової заветїа. Библија*. Предео Стари завет митрополит црногорско – приморски Амфилохије (Радовић), умировљени епископ захумско – херцеговачки Атанасије (Јевтић). Нови завет Комисија Светога Архијерејског Синода Српске Православне Цркве. Београд: Свети архијерејски синод.
- Првовенчани 1988: Стефан Првовенчани. *Сабрани сїиси*. Приредила Љиљана Јухас Георгиевска. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књ. 3. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.
- Теодосије 1988: *Жийија*, приредио Димитрије Богдановић. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књ. 5. Св. 1. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

- Badurina 1979: Anđelko Badurina. „Орао“. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Priredio Anđelko Badurina. Zagreb: Liber: Kršćanska sadašnjost: Institut za povijest umjetnosti, 440–441.
- Ђурић 2000: Војислав Ј. Ђурић. „La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča“. *Манасџир Жича. Зборник радова*. Ур. Гојко Суботић. Краљево: Народни музеј: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 123–147.
- Купер 1986: Džin Kembel Kuper. *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola (119–120)*. Preveo Slobodan Đorđević. Beograd: Prosveta – Nolit.
- Solovjev 1935: Alexandre Solovjev. „Les Emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves“. *Seminarium Kondakovianum* 7, 119–164.
- Војводић 2006–2007. Драган Војводић. „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“, *Зограф*, бр. 31, 135–152.
- Војводић 2006: Драган Војводић. „Портрети Вукановића у манастиру Морачи“. *Манасџир Морача*, приредили Бранислав Тодић и Даница Поповић. Београд: Балканолошки институт САНУ, 73–92.
- Војводић 2012: Драган Војводић. „Портрети првих ктитора у приземљу жичке куле“. *Ниш и Византија*, Зборник радова X, приредио Миша Ракоција, Ниш, 323–339.
- Ђекић 2015: Ђорђе Ђекић. „Двоглави орлови у средњовековној Србији – од симбола до грба“. *Наука и савремени универзитетски 4*, Научни скуп са међународним учешћем 14. и 15. новембра 2014 (2015), Ниш: Филозофски факултет, 67–79.
- Ђекић – Шаптовић 2020: Ђорђе Ђекић – Марко Шаптовић. „Мотив једноглавих и двоглавих орлова у Студеници“. *Наука без граница III*, Приредили Божидар Зарковић и Данијела Тешић Радовановић, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 57–72.
- Ђурић 1992: Војислав Ј. Ђурић. „Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви“. *Зограф*, бр. 22, 13–27.
- Ђурић – Бабић Ђорђевић 1997: Војислав Ј. Ђурић – Гордана Бабић Ђорђевић. *Српска уметност у средњем веку I*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђурић 1988: Срђан Ђурић. „Уломци студеничког живописа. Каталог. Живопис“. *Благо манастира Сшуденице*, приредио Војислав Ј. Ђурић, Београд: САНУ, 123–136.
- Зарковић 2010: Божидар Зарковић. „Српско–византијска прожимања на простору Косова и Метохије у доба Стефана Немање“. *Косово и Метохија у цивилизацијским шоковима*, приредио Марко Атлагић, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 61–74.
- Ковачевић 1953: Јован Ковачевић. *Средњовековна ношња балканских Словена. Сшудуја из исшорје средњовековне кулшуре Балкана*. Београд: САНУ.
- Максимовић 1983: Јованка Максимовић. *Српске средњовековне минијатури*. Београд: Просвета.
- Миловановић 2013: Душан Миловановић. *Освежавање меморије, Орнаментни српских средњовековних фресака*. Београд: Музеј примењене уметности.
- Ненадовић 1957: Сlobодан Ненадовић. „Како је изгледала Радослављева приправа и шта се догодило са њеним фрескама“. *Саопшћенења*, бр. III, 79–84.

- Одак 2015: Марина И. Одак. *Иконографија и симболика председавана на српском средњовековном новцу*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
- Петковић 1986: Сретен Петковић. *Морача*, Београд: Српска књижевна задруга, Просвета.
- Петковић 1987: Сретен Петковић. „Настанак Милешеве“. *Милешева у историји српског народа*. Приредио Војислав Ј. Ђурић, Београд: САНУ, 1–9.
- Петровић 1986: Радомир Петровић. „Трифора Богородичине цркве у Студеници“. *Саопштења*, бр. XVIII, 63–81.
- Радојчић 1996: Светозар Радојчић. *Порирејни српских владара у средњем веку*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Ракић 2016а: Зоран Ракић. „Мирослављево јеванђеље. Каталог“. *Свешћ српске рукописне књије (XII–XVII век)*, Приредио Зоран Ракић, Београд: САНУ, 235–240.
- Ракић 2016б: Зоран Ракић. „Београдски паримејник. Каталог“. *Свешћ српске рукописне књије (XII–XVII век)*, Приредио Зоран Ракић, Београд: САНУ, 240–244.
- Соловјев 1957: Александар Соловјев. *Историја српског јрба*. Мелбурн: Српска мисао.
- Стојановић 1977: „Тканине“. *Историја примењене уметности код Срба*. Том I. Приредила Нада Андрејевић Кун, Београд: Музеј примењене уметности, 283–313.
- Ђирковић 1981: Сима Ђирковић (ур). *Историја српског народа, Књ. прва: Од најранијих времена до Маричке бишке*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Ферјанчић 1968: Божидар Ферјанчић. „Севастократори у Византији“. *ЗРВИ* 11. 141–191.
- Чанак Медић 2002: Милка Чанак Медић. *Свешћ Ахилије у Ариљу: историја, архиепископска и историјска склоп манасијера*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Чанак Медић и др. 2014: Милка Чанак Медић, Даница Поповић, Драган Војводић. *Манасијер Жича*. Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе Београд.
- Чанак Медић, Тодић 2015: Милка Чанак Медић, Бранислав Тодић. *Манасијер Сјуденица*. Нови Сад: Платонеум.
- Шпадијер 2010: Ирена Шпадијер. „Хронолошки оквир књижевног рада Теодосија Хиландарца“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. LXXVI, 3–16.
- https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Zbirka_cirilskih_rukopisnih_knjiga_NBS/RS-652#page/0/mode/1up
- <https://www.blagofund.org/sr/>

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Сл. 1 Мотив двоглавог орла на одежди кнеза Мирослава, ктиторски портрет, црква Светих апостола Петра у Бијелом Пољу (Миловановић 2013: 186)

Сл. 2 Медаљон са мотивом једноглавог орла из Радослављеве припрате (Ђурић 1988: 130)

Сл. 3 Св. Симеон, Стефан Првовенчани, краљ Радослав и Ана; Радослављева припрата (https://www.blagofund.org/Archives/Studenica/sr/Main/Pictures/Interior/Exonarthex_King_Radoslav_s_narthex/South_parecclesion_-_dedicated_to_Saint_Simeon_Nemanja/South_wall/South_wall_-_first_row/STUD_3_IMG_5338.html, Приступљено 28. 1. 2022)

Сл. 4 Краљ Радослав и краљица Ана, цртеж (Ковачевић 1953: 31)

Сл. 5 Краљ Стефан Првовенчани, источни зид куле, Жича (Фото: Д. Милић 2018)

Сл. 6 Радослав, источни зид куле, Жича (Фото: Д. Милић 2018)

Сл. 7 Мотив двоглавог орла на одежди краља Стефана Првовенчаног и Радослава (Миловановић 2013: 191)

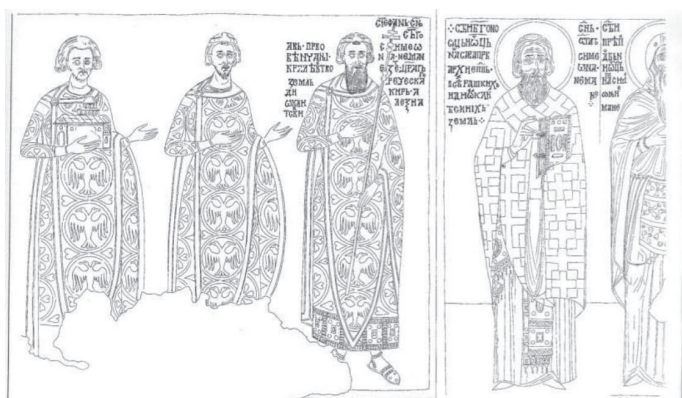
Сл. 8 Свети Ђорђе, јужни параклис, Жича (Чанак Медић и др. 2014: 311)

Сл. 9 Фреска *Ако не будете као ово дете* и орнаментална трака, западни зид куле, Жича (Чанак Медић и др. 2014: 333)

Сл. 10 Ктиторско-породична композиција, Милешева (https://www.blagofund.org/Archives/Mileseva//sr/Pictures/Interior/Portraits_of_Nemanjic_Dynasty/MIL_2_IMG_2256.html, Приступљено 29. 1. 2022)

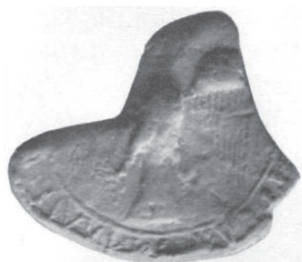
Слика 11 Ктиторско-породична композиција, цртеж, Милешева (Ђурић 1992: 15)

Сл. 12 Богородица и кнез Стефан Вукановић, Морача
(Војводић 2006: 77)

Сл. 13 Минијатура у Београдском
паримејнику (https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Zbirka_cirilskih_rukopisnih_knjiga_NBS/RS-652#page/0/mode/1up,
Пристаљено 29. 1. 2022)

Сл. 14 Печат хумског кнеза Андрије
(Ивић 1910: 45)

Dorđe N. ĐEKIĆ
Dragana M. MILIĆ

MOTIF OF SINGLE-HEADED AND DOUBLE-HEADED EAGLE
IN RAŠKA IN THE XIII CENTURY

SUMMARY

The motif of a single-headed and double-headed eagle first appeared in Serbian medieval art under the influence of the Byzantine Empire or Christian tradition. This motif was used by the Byzantine Empire as a symbol of royal dignity and as a representation of saints. Since the eagle is regarded as a symbol of Jesus Christ, the resurrection, the Holy Evangelist John, and etc, Christian influence is more visible in literature.

The use of the eagle as a motif in Raška was heightened during Grand župan Stefan Nemanja's reign and continued through his successors. Studenica monastery depicts both single-headed and double-headed eagle motifs. A single-headed eagle is a fresco painted in a double circle, and a double-headed eagle is a fresco painted as kolasta azdija, which represents a motif of golden double-headed eagles in double circles. Kolasta azdija can be found on the gowns of King Stefan the First-Crowned and his son King Radoslav in the Žiča monastery. A motif of a red double-headed eagle was also used as a decorative element of the St. George's wall and cloak. At Mileševa monastery, golden encircled double-headed eagles adorned the gowns of King Stefan the First-Crowned and his sons Radoslav and Vladislav. The motif of single-headed eagles in circles can be found as a unique example on Knez Stefan's gown in the Morača monastery.

An eagle can be found as a motif in manuscripts, on the seal, and as part of the church's interior decoration. During King Uroš I and his successors' reigns, double-headed eagles vanished as a symbol of royal dignity, but they remained as a Christian symbol until the end of the XIII century.

Key words: single-headed eagles, double-headed eagles, kolasta azdija, symbol, Raška, XIII century.